

بِسْمِ اللَّهِ
الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه کردستان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عربی

عنوان:

نقد و بررسی نمایشنامه «شهرزاد» توفیق الحکیم

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ادبیات عرب

حسین یزدانی

استاد راهنما:

دکتر محمد رضا خضری

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی

مهر ماه ۱۳۸۷

کلیه حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات ،

ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع

این پایان نامه (رساله) متعلق به دانشگاه کردستان است.

*** تعهد نامه ***

اینجانب حسین یزدانی دانشجوی کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات عرب دانشگاه کردستان، دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی، گروه زبان و ادبیات عرب تعهد می نمایم که محتوای این پایان نامه نتیجه ی تلاش و تحقیقات خودم بوده و از جایی کپی برداری نشده و به پایان رسیدن آن نتیجه ی تلاش و مطالعات مستمر اینجانب و راهنمایی و مشاوره ی اساتید بوده است.

با تقدیم احترام

حسین یزدانی

۱۳۸۷ / ۶ / ۲۲

دانشگاه کردستان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات عربی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی

عنوان:

نقد و بررسی نمایشنامه «شهرزاد» توفیق الحکیم

پژوهشگر:

حسین یزدانی

در تاریخ ۱۳۸۹ / ۶ / ۲۲ توسط کمیته تخصصی و هیات داوران زیر مورد بررسی قرار گرفت و با نمره ۱۹ (نوزده) و درجه عالی به تصویب رسید.

هیات داوران نام و نام خانوادگی مرتبه علمی امضاء

۱- استاد راهنما دکتر عبدالله رسول نژاد استادیار

۲- استاد مشاور دکتر نسرین علی اکبری استادیار

۳- استاد داور خارجی دکتر شیر کو یار استادیار

۴- استاد داور داخلی دکتر جمیل جعفری استادیار

مهر و امضاء معاون پژوهشی و تحصیلات تکمیلی دانشکده

مهر و امضاء گروه

چهار

تقدیم به :

پدر و مادر و همسر که صبوری و محبت را از آنان فرا گرفتم و به تمام پدران و مادرانی که در بالندگی و شکوفایی فرزندان خویش از هیچ امری دریغ نورزیدند و درس عشق و فداکاری را بر لوح جان آنان نگاشتند. و به تمام عزیزانی که در مسیر اعتلای جامعه تلاش و کوشش می کنند.

تشکر و قدر دانی :

منت خدای را عز و جل که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت. بر خود لازم و واجب می دانم که از تمامی عزیزانی که مرا در تکمیل این تحقیق یاری نموده تشکر و قدردانی بکنم. بویژه از اساتید گروه زبان و ادبیات عربی که در انجام این رساله از هیچ اقدامی دریغ نورزیدند. سلامتی و فیروزی یکایک آنها را از خداوند منان خواستارم.

چکیده

افسانه شهرزاد، مشهورترین افسانه هزار و یک شب، الهام بخش آثار ادبی فراوانی در ادبیات عرب بوده است. توفیق حکیم با الهام از این اثر، نمایش نامه زیبای خود را با نام شهرزاد آفرید که نقادان ادبی آن را شاهکاری در نمایشنامه نویسی دانسته اند. توفیق حکیم، شخصیت شهرزاد را ژرف ساخت نمایش نامه خود قرار داده و با تصرفی ادیبانه در آن، به نمایش نامه خود صورت نمادین بخشیده و هزار و یک شب را در حد اعتلای عظمت فکری نشانده است. نویسنده با بهره بردن از ادبیات اصیل مشرق زمین سعی دارد از یک سو به بازسازی تراژدی یونان باستان و تطابق آن با فرهنگ شرقی و اسلامی بپردازد و از سوی دیگر با استفاده از جنبه های نمادین اسطوره، تجربه خود را در زمینه نماد گرایی جدید، در قالب این نمایش نامه، با ما، در میان گذارد.

بیشترین تلاش نویسنده در نمایش نامه حاضر بر خلق شخصیت های نمادین بوده است. شهرزاد، نماد حیات و شهریار نماد کسی است که در آغاز راه تکامل خویش، چیزی جز درک لذت جسمانی، او را راضی نمی کند اما سرانجام به شناخت و آگاهی می رسد و با تأملی اندیشمندانه به قله و الای حقیقت دست می یابد. در این تحقیق، ابتدا زندگی و شخصیت نویسنده مورد بررسی قرار گرفته و سپس به پیشینه نمایش نامه نویسی در جهان و به خصوص جهان عرب پرداخته و در پایان، تأثیر تراژدی یونان و مکتب نماد گرایی در نمایش نامه شهرزاد نشان داده شده است.

کلمات کلیدی:

نمایش نامه - توفیق حکیم - هزار و یک شب - شهرزاد - نماد گرایی

فهرست

صفحه	شرح
	فصل اول کلیات
۲	۱-۱ مقدمه
۳	۲-۱ مروری بر تحقیقات انجام شده
۴	۳-۱ اهمیت تحقیق
۴	۴-۱ روش انجام تحقیق
۵	۵-۱ هدف تحقیق
	فصل دوم
۷	۱-۲ معرفی نویسنده
۸	۲-۲ نقش پدر و مادر در پرورش توفیق الحکیم
۱۰	۳-۲ تاثیر محیط کودکی بر شخصیت هنری توفیق الحکیم
۱۲	۴-۲ تحصیلات توفیق الحکیم
۱۳	۵-۲ کشف استعداد نهفته
۱۵	۶-۲ سفر به فرانسه
۱۷	۷-۲ شخصیت توفیق الحکیم
۱۹	۸-۲ افکار و آراء توفیق الحکیم
۲۲	۹-۲ مشاغل توفیق الحکیم
۲۳	۱۰-۲ آثار توفیق الحکیم
۲۵	۱۱-۲ توفیق الحکیم و نمایشنامه
۲۷	۱۲-۲ مراحل تکامل نمایشنامه توفیق الحکیم
	فصل سوم : درام (هنر نمایش)
۳۳	۱-۳ درام
۳۴	۲-۳ تاریخچه تئاتر
۳۵	۱-۲-۳ تئاتر دیونوسوسی

۳۵	۲-۲-۳ درامنویسان مشهور یونان
۳۸	۳-۲-۳ هنر تئاتر در عصر جدید
۳۸	۳-۳ مکاتب نمایشی
۳۸	۱-۳-۳ تئاتر کلاسیک
۳۹	۲-۳-۳ تئاتر رمانتیک
۳۹	۳-۳-۳ تئاتر رئالیست
۴۰	۴-۳-۳ تئاتر ناتورالیست
۴۰	۵-۳-۳ تئاتر سمبلیست
۴۱	۴-۳ تاریخچه نمایش عربی
۴۲	۱-۴-۳ بنیان گذاران تئاتر عربی
۴۲	۲-۴-۳ مارون نقاش
۴۳	۳-۴-۳ ابوخلیل قبانی
۴۴	۴-۴-۳ یعقوب صنوع
۴۶	۵-۳ پیشرفت و رونق تئاتر در مصر
۴۹	۶-۳ ادبیات نمایشی از ترجمه تا تألیف
۴۹	۱-۶-۳ دوره ترجمه و اقتباس
۵۰	۲-۶-۳ دوره آفرینش
۵۱	۷-۳ عناصر نمایشنامه
۵۲	۱-۷-۳ حادثه داستانی
۵۳	۲-۷-۳ بی رنگ
۵۴	۳-۷-۳ صحنه پردازی در نمایشنامه
۵۵	۴-۷-۳ شخصیت در نمایشنامه
۵۶	۵-۷-۳ انواع گفتار در نمایشنامه
۵۷	۶-۷-۳ ایده در نمایشنامه
۵۷	۸-۳ انواع نمایش
۵۸	۱-۸-۳ تراژدی
۵۹	۲-۸-۳ کمدی

۶۰	۳-۸-۳ درام
۶۱	۳-۸-۴ ملودرام
۶۱	۳-۸-۵ اپرا و اپرت
	فصل چهارم
۶۴	۴-۱ هزارویک شب
۶۴	۴-۲ موضوع کتاب
۶۶	۴-۳ اصل هزارویک شب
۶۶	۴-۴ نخستین چاپهای هزارویک شب
۶۷	۴-۵ نسخه های دستنویس هزارویک شب
۶۸	۴-۶ تاثیر هزارویک شب بر ادبیات غرب و عرب
	فصل پنجم
۷۲	۵-۱ خلاصه نمایشنامه شهرزاد
۷۴	۵-۲ عناصر نمایشنامه
۷۷	۵-۳ پی رنگ در نمایش نامه شهرزاد
۸۲	۵-۴ شخصیت های محوری
۸۳	۵-۵ شخصیت های جانبی
۸۴	۵-۶ گفتگو (دیالوگ)
۸۸	۵-۷ صحنه های نمایشنامه
۹۲	۵-۸ سبک ادبی نویسنده در نمایشنامه شهرزاد
۹۳	۵-۹ تاثیر تراژدی یونان در پرداخت نمایشنامه
۹۴	۵-۹-۱ کشمکش انسان بانیره های بر تراز خود
۹۷	۵-۹-۲ حقیقت جوئی
۱۰۰	۵-۹-۳ جستجوی حقیقت در نمایشنامه شهرزاد
۱۰۱	۵-۹-۴ ضعف انسان در مقابل سرنوشت
۱۰۲	۵-۱۰ تاثیر مکتب نمادگرایی در نمایشنامه شهرزاد
۱۰۳	۵-۱۱ اصول و مبانی مکتب نمادگرایی

۱۰۶	۱۲-۵ تجلی اندیشه نمادگرایی درنمایشنامه شهرزاد
۱۰۷	۱۳-۵ کاربردنماددرنمایشنامه
۱۰۸	۱۴-۵ جنبه نمادین شخصیتها
۱۱۰	۱۵-۵ تاویل پذیری جنبه نمادین شخصیتها
۱۱۳	۱۶-۵ شکل گیری شخصیت نمادین شهرزاد
۱۱۷	۱۷-۵ شکل گیری شخصیت نمادین شهریار
۱۲۰	۱۸-۵ شکل گیری شخصیت نمادین برده
۱۲۲	۱۹-۵ شکل گیری شخصیت نمادین قمر
۱۲۵	۲۰-۵ صحنه پردازی نمادین درنمایشنامه شهرزاد
۱۲۶	۲۱-۵ نتیجه گیری
۱۲۷	خلاصه تحقیق به عربی
۱۳۸	فهرست منابع

فصل اول

مقدمه

۱-۱- مقدمه

نمایشنامه‌ی شهرزاد، اثر برجسته‌ی ادیب، نمایشنامه‌نویس و متفکر بزرگ عرب، توفیق الحکیم، است. این اثر یکی از شاهکارهای ادبیات عرب به شمار می‌رود که به زبان‌های گوناگون ترجمه شده و مورد توجه بسیاری از ناقدان و اندیشمندان جهان قرار گرفته است.

توفیق الحکیم تحصیلات رسمی خویش را در رشته حقوق، ابتدا در مصر و سپس در پاریس گذراند و مدت در سمت قضاوت مشغول گردید. اما او که به اصرار پدر در این راه گام نهاده بود، در تمامی مدت تحصیل هیچگاه از پرداختن به ادبیات غافل نماند. بلکه بیشتر وقت و توانش بخصوص زمانیکه در پاریس به سر می‌برد در این راه نهاد. و سرانجام پس از اینکه خود را از قید و بند قضاوت رها کرد و طوق بندگی هنر را بر گردن افکند و زندگی خویش را وقف نمایشنامه و داستان نمود.

نمایشنامه شهرزاد که از نخستین آثار نویسنده پس از بازگشت از پاریس است حاصل تجربیات و اندوخته‌های وی در زمینه ادبیات و هنر در این دوره از حیات وی است و نتیجه برخورد اندیشه شرقی مبتنی بر سنت با، سیل افکار و اندیشه‌های حاکم بر جهان غرب است. نویسنده در میان انبوه اندیشه‌های مادی گرایانه در پی یافتن پلی است که او را با هویت شرقی اش مرتبط سازد. آنچه این تحقیق در صدد رسیدن به آن است این است که اندیشه‌ی محوری حاکم بر اثر را مشخص نموده گرایش یا گرایش‌های ادبی غالب نویسنده را در پرداخت اثر تعیین نماید و پاسخگوی پرسش‌های زیر باشد

۱- کدام افکار و اندیشه‌ها نمایشنامه را رهبری می‌کند؟

۲- گرایش‌های ادبی غالب درنمایشنامه کدامند؟

۳- سبک خاص نویسنده چگونه درنمایشنامه نمود پیدا کرده است؟

۱-۲ مروری بر تحقیقات انجام شده

تاکنون آثار زیادی که به گونه‌ای به نمایشنامه شهرزاد پرداخته اند نوشته شده است. اما تا جائیکه نگارنده اطلاع دارد پژوهشی که مستقلاً به این نمایشنامه پرداخته باشد انجام نشده است.

برای نشان دادن پیشینه پژوهش به برخی از آثاری که در این پژوهش از آن‌ها استفاده شده است اشاره می‌شود

توفیق الحکیم - مقدمه کتاب الملک اودیپ متنبه توفیق الحکیم. الشعبیه طبعه اولی ۱۹۷۸

توفیق حکیم در مقدمه‌ای که بر نمایشنامه پادشاه اودیپ نوشته است، ضمن اشاره به منشاء دینی تراژدی یونانی، علت افول تراژدی را در دوره معاصر ضعف روحیه دینی می‌داند و معتقد است اساس تراژدی، احساس دینی است. منظور وی از احساس دینی این است که انسان خود را تنها موجود حاکم بر جهان هستی تصور نکند و وظیفه تراژدی را بیان کردن این مطلب می‌داند.

سید قطب النقد الادبی - دار الشروق طبعه السادسة

۱۹۹۰ سید قطب در این کتاب خود ضمن تأکید بر ارزش ادبی اثر در قسمتی از نوشته خود به نقل از کتاب

فصول فی النقد اثر طه حسین به بررسی شخصیات‌های داستان و رابطه آنان با شهرزاد می‌پردازد

و در ازداد و شهرزاد را نماد طبیعت و حقیقت می‌داند که طالبان و عاشقان خود را با اختلاف مراتب و طبقاتشان

دوست دارد.

احمد عثمان سرچشمه های کلاسیک در تئاتر توفیق حکیم ترجمه قاسم غریفی انتشارات سوره ی مهر چاپ

اول ۱۳۸۳

در این کتاب نویسنده با محور قرار دادن نمایشنامه هایی که مؤلف بر اساس شاهکارهای نمایشی یونان باستان نوشته است و با ارائه ی دیدگاه نویسنده در مورد تراژدی یونانی سعی نموده است تأثیر پذیری وی

از آثار یونان را مشخص نماید

محمد مندور ، مسرح توفیق الحکیم ، دار نهضة مصر للطبع والنشر ، القاهرة دون تاریخ

محمد مندور در این کتاب ضمن نقد نمایشنامه ی شهرزاد در صفحه ی ۶۶ کتاب خود چنین می گوید :

«چنان به نظر می رسد که توفیق الحکیم شیفته ی ترسیم جوانب مختلف زندگی انسان، یا به معنی دقیق

ترگرایش های گوناگون نفس انسان است . او این گرایش ها ی درونی را از همدیگر جدا نموده در قالب

شخصیتهای نمایشی قرار می دهد»

۱-۳ اهمیت تحقیق

نمایشنامه شهرزاد به عنوان یک اثر ادبی مشهور که در لابه لای آن افکار و اندیشه های گوناگونی نهفته

است ، مورد توجه ناقدان بوده است . اما در بیشتر موارد نگاهی گذرا به آن شده است و پژوهشی مفصل که به

بررسی جنبه های مختلف آن توجه داشته باشد، در مورد آن صورت نگرفته است . لذا لازم می نماید در این

زمینه پژوهشی جدید بر اساس بررسی عناصر نمایشنامه صورت گیرد.

۱-۴ روش انجام تحقیق

روش پژوهش در این رساله که، کتابخانه است و برای انجام آن مراحل زیر پیموده شده است :

۱- مطالعه و یادداشت برداری از منابعی که در رابطه با موضوع رساله نوشته شده است .

۲- تحلیل و بررسی اطلاعات جمع آوری شده .

ابتدائاً منابعی که در مورد زندگی مولف و نمایشنامه نوشته شده است مورد شناسایی و مطالعه قرار گرفته و از آنها فیش برداری صورت گرفته است . سپس آثاری که در آنها به نمایشنامه شهرزاد پرداخته شده مورد مطالعه قرار گرفته و از آنها فیش برداری شده است . و سرانجام با مطالعه عمیق در خود اثر اطلاعات بدست آمده مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است .

۱-۵ هدف تحقیق

این پژوهش در پی دستیابی به هدفهای زیر می باشد:

- ۱- معرفی توفیق حکیم به عنوان یکی از نمایشنامه نویسان بزرگ جهان و بررسی دیدگاهها و افکار وی و جایگاه او در ادبیات عرب .
- ۲- آشنایی با نمایشنامه و سیر پیدایش آن در جهان و همچنین آشنایی با نمایشنامه عربی .
- ۳- ارائه یک پژوهش نقادانه در ارتباط با نمایشنامه شهرزاد بر اساس بررسی سبک ادبی و عناصر نمایشنامه .

فصل دوم

معرفی نویسنده

۱-۲ معرفی نویسنده

توفیق حکیم پدر نمایشنامه عربی به حساب می آید.^۱ وی اساس حرکت نمایشنامه در مصر را بنا نهاد، که بیش از صد نمایشنامه جدا از کارهای دیگر در زمینه قصه و رمان و نقد ادبی و اجتماعی انجام داده است نوشته است. توفیق حکیم فرزند اسماعیل در شهر اسکندریه در سال ۱۸۹۸ م متولد شد. پدرش مصری الاصل و از اهالی «دلنجات» - یکی از روستای های بخش «ایتای البارود» در استان بحیره - بود.^۲

پدرش از کشاورزان ثروتمند بود که نسبش به ساکنان روستا می رسد. اما مادرش دختر یکی از افسران بازنشسته ترک بود. پدر توفیق حکیم از مادر خود، سیصد فدان از بهترین زمینهای منطقه بحیره به ارث برده بود در حالیکه دیگر برادران پدرش زندگی فقیرانه، داشتند و برای امرار و معاش خود با سختی و رنج و تلاش می کردند. پدرش به شغل قضاوت اشتغال داشت و مادر که به نژاد ترکی اش تعصب شدیدی داشت، سعی می کرد زندگی در خانه اش رنگ و بوی بوژوازی ترکی به خود بگیرد. به همین خاطر پسرش را از کودکان هم سن و سالش جدا می کرد. بسیار پیش می آمد که مادر بین کودک و اقوام کشاورزش جدایی می افکند. در نتیجه در تنهایی و انزوا در آبادی که ملک پدرش بود و در منطقه بحیره واقع شده بود، به سر می برد و شاید همین، سبب شد که به دنیای درونی

---

^۱ نادیه فرج، یوسف ادريس والمسرح المصرى الحديث ص ۷۱

^۲ شوقی ضیف، الادب العربی المعاصر فی مصر ص ۲۸۸

خویش بگردد؛ به هنرهای زیبا و موسیقی تعلق خاطر پیدا کند؛ و خواندن و بخصوص شعر و تاریخ را دوست داشته باشد؛ و این باعث شد که از نظر ذهنی رشد زودرسی داشته باشد .

۲-۲ نقش پدر و مادر در پرورش شخصیت توفیق حکیم

در دوران کودکی فرزند احتیاج به الگویی دارد که از طریق تقلید، عادات و اخلاق صحیح را بیاموزد . این جا است که نقش پدر و مادر در ساختن هسته اصلی شخصیت کودک بسیار حائز اهمیت است به همین جهت برای آشنایی بیشتر با نویسنده لازم است به تاثیری که محیط خانواده و والدین در او به جای گذاشته است اشاره کنیم . پدرش همیشه در مورد سختی هایی که در راه کسب علم تحمل نموده برایش صحبت می کرد . او و برادرانش که به درس خواندن در مکتبخانه در روستا علاقه مند بودند، هر سال به مکتبخانه می رفتند و برای ادامه درسشان در هر سال جدید، شخصی را باید نزد پدر می فرستادند تا وساطت کند که پدر یک سال دیگر به آنان اجازه دهد درسشان را ادامه دهند . او نیز به این شرط که آن سال ، سال آخرشان باشد و بعد از آن سر کار کشاورزی بیایند می پذیرفت . به این ترتیب هر سال می گذشت ، تا اینکه توانست وارد مدرسه حقوق شود^۳ و شاید همین روحیه سختکوشی و پشتکار است که توفیق حکیم ، پدرش را نمونه ای از یک انسان که تمام تلاشش را برای کسب علم بکار می برد بشناسد.^۴

در مدرسه حقوق به همراه همکلاسی هایش مجله «شرایع» را تاسیس نمود. او و همشاگردی هایش تلاش و سختکوشی عجیبی برای کسب اطلاع و تحصیل علم داشتند . با الازهر ارتباط داشت و قرآن کریم و کتابهای فقه و

---

۳ توفیق حکیم ، حیاتی ص ۲۸

۴ توفیق الحکیم سجن العمر ص ۳۴